

ДВОМОВНІ ПЕРЕКЛАДНІ СЛОВНИКИ: ПРИЧИНИ НЕДОСКОНАЛОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Розглянуто основні причини недосконалості двомовних перекладних словників: розбіжність інтенціоналу та екстенціоналу лексем різних мов, наявність безеквівалентних лексичних одиниць, а також теоретична невичерпність лексико-семантичних варіантів слова. Шляхами оптимізації словників є розширення гасла словника до вільних словосполучень, залучення ілюстрацій, інтеграція словників з термінологічними картками та метамовним описом.

Ключові слова: двомовна перекладна лексикографія, лексико-семантичний варіант, міжмовна еквівалентність.

Відколи дитина пізнає дискретний характер слів у мовленні, а також усвідомлює факт наявності іноземних мов, прагне знайти відповідники для слів рідної мови в якійсь іноземній. Безліч задовольняють і стимулюють це прагнення – так міцно закріплюється стереотип про наявність міжмовних відповідників між словами: ми успішно користуємось словниками, перекладаючи слова, нам вдається порозумітись. Втім, що більше ми вивчаємо мову і складніші тексти доводиться перекладати, то більш кропітким стає використання словників, а з часом маститі професіонали дедалі менше взагалі відкривають двомовні словники.

Чому? Утрируючи, можна сказати, що повної відповідності не може бути в жодній парі перекладених слів, хоча й розбіжностями часто можна знехтувати. Зрозуміло, що сучасні двомовні словники переважно обслуговують рецептивну фазу перекладу. Так званих "словників для перекладача", які пропонує створювати В.Г. Гак [2, с. 74-75], ще не існує для наших робочих пар. Перекладач, що професійно знає мову, якщо і має проблеми під час рецептивної фази перекладу – вірогідніше йдеться про

спеціалізовану лексику, термінологію або мало відомі реалії, що в двомовних словниках годі й шукати. У таких випадках методологічно цілком коректно звертатися до широкого кола одномовних словників, а для розв'язання проблем продуктивної фази – використовувати лексикографічні надбання цільової мови. Виправданою стратегією видається навіть відмова від двомовного перекладного словника, адже на безрезультатний пошук витрачаються дорогоцінні секунди робочого часу, а це секунди максимальної концентрації розумових зусиль.

Отже, звісно, перекладні словники – не панацея, у той самий час, існує чимало перспектив їхнього вдосконалення в такий спосіб, щоб вони могли прислужитися і професійним перекладачам. Таким чином, мета статті – окреслити проблеми двомовних словників та показати наявні напрямки їх розв'язання.

1. Розбіжність екстенціоналу та екстенціоналу слів. Тлумачення слова вихідної мови словом цільової мови не дає змогу передати навіть приблизно інтенціонал та екстенціонал лексичної одиниці. Одна лексема тягне за собою чимало відомостей: і це не лише лексико-семантичні варіанти, що спричинює багатозначність і двозначність, не тільки граматична парадигма, а й широкі асоціативні зв'язки, конотативні нюанси (красномовним прикладом може бути вживання іноземцями, що вивчають російську мову, іменника "очи" замість "глаза" завдяки пісні "Очи черные", слова до якої склав український поет Євген Гребінка). Проблему двозначності можна значним чином розв'язати, якщо давати перекладні відповідники не для окремих слів, а словосполучень. Якщо одне окремо взяте слово характеризується полісемічністю, значно рідше багатозначним є словосполучення; безсумнівно, словники, що вмішують істотну кількість словосполучень, є, однак з-поміж них здебільшого сталі вирази, дво- та трикомпонентні терміни. При цьому є велика низка словосполучень, так званих біграм, триграм, п-грам, що не вважаються сталими, фразеологічними, однак є статистично

підтвердженими мовленнєвими одиницями, і вони теж варті уваги в комп'ютерному словнику. Наразі, якщо у словнику пропонується переклад виразу "ходити на роботу", то користувачеві вже самотужки треба виводити, як перекласти "ходити на дискотеку" (а в італійській мові для вказаних іменників вживатимуться різні прийменники: "andare al lavoro", "andare in discoteca", а часто і "venire in discoteca"). Звісно, для цього достатньо знання іменника "дискотека" і дуже базової граматики. Однак трапляються й складніші приклади: коли в юридичному іспанському тексті знаходимо дієслово "contestar", що може означати і "відповідати", і "опротестувати", а за контекстом часом може підходити і перше, і друге. Це нагадує розв'язання рівняння з двома невідомими. Коли в рівнянні є більше, ніж один невідомий, таке рівняння називається діофантовим. Часто діофантові рівняння мають розв'язання при аналізі онтологічної картини задачі, однак вважаються завданнями на кмітливість підвищеної труднощі. Це прекрасний спосіб тренування мозку під час дозвілля, але перекладач був би дуже вдячний, якби в словнику було кілька десятків словосполучень з дієсловом "contestar" у юридичному контексті, позаяк перекладачеві, за умов цейтноту, не до інтелектуальних розваг. Не можемо не згадати такі великі бази даних паралельних текстів як *Glosbe*, *Linguee*, *Reverso*, які інколи позиціонують себе як словники. У них справді чимало сполучень слів, але це не є біграми і триграми, з-поміж них чимало і випадкових поєднань слів; поза тим, ці словосполучення не лематизовані, а подекуди розірвані в контексті, інколи перекладені нееквівалентно. Отже, ці великі корпуси паралельних текстів, при певному допрацюванні, можуть перетворитися на прекрасні двомовні перекладі словники, які зможуть надати в розпорядження перекладача не лише лематизовані варіанти перекладу, а й одразу контексти використання. У зазначених корпусах мережі Інтернет ще далеко не завжди оформлене як слід посилання на джерело, хоча в комп'ютерній техніці цей аспект легко формалізується.

2. Проблема перекладу безеквівалентної лексики. Зазвичай у двомовних словниках пропонується функціонально-описовий переклад для безеквівалентних або відносно безеквівалентних слів. Скажімо, український прислівник "чомуś" – "no se sabe por qué", "por algo" [4, с. 1100]. Однак хибно буде в художньому та близькому до нього перекладі розкласти по компонентних семах значення кожного слова для читача цільової мови (таке можливо, коли робиться підрядник або так званий філологічний переклад з дослідницькою метою). Творчі рішення для перекладу безеквівалентних слів можуть підказати зворотні переклади, а саме, коли перекладачі, майстри художнього слова, перекладаючи першотвір з іноземної на рідну мову, інтуїтивно відчували можливість вживання специфічної лексеми для цільової мови. І, за нашими первинними спостереженнями в корпусах художніх перекладів, коли в українському перекладі використано прислівник "чомуś", в іспанських оригіналах немає жодного лексичного відповідника для нього. При цьому сема мимовільності наявна у контексті, вузькому або широкому. Можливо, це певна вказівка для перекладача, що вилучення в українсько-іспанському художньому перекладі може бути прийнятним замість обтяжливого "sin saber por qué".

Описану методику доречно використати і для перекладу часток, як показує дослідження О.М. Калустової [5, с. 135]; окреме наше дослідження показало на те, що цей метод дозволяє виявити широке розмаїття для перекладу прислівника "довго" іспанською мовою, зокрема, з використанням дієслівних перифраз [9, с. 177]. А сучасні українсько-іспанські (та й російсько-іспанські) словники часто не виходять на фразовий рівень. Приміром, у найбільшому на сьогодні українсько-іспанському словнику за ред. В. Бусела такі іспанські відповідники для українського дієслова "здаватися": *rendirse, entregarse, capitular, entregarse prisionero, ceder* [4, с. 829], однак бракує надзвичайно поширеної перифрази з цим саме значенням – "*darse por vencido*"; хоча з-поміж перекладів дієслова "задовольнитися" все ж є перифразові відповідники: "*quedar contento*",

"darse por satisfecho". Сучасні двомовні та навіть одномовні словники, наприклад синонімів, заледве виходять на фразовий рівень, і саме в цьому, на наш погляд, найбільші перспективи якісного розвитку словників у майбутньому. Для поповнення словника такими "нетривіальними", однак водночас природними, узуальними перекладними відповідниками стануть у пригоді двомовні корпуси паралельних текстів (а корпус *Glosbe* містить іспансько-українську та українсько-іспанську мовну пару). Річ у тім, однак, що в цих корпусах користувачеві незрозуміло, яка колонка відповідає оригіналу, а яка – перекладу; для комп'ютера колонки між собою рівноправні, однак для перекладача-практика та й для дослідника перекладу, як показано на прикладі використання зворотного напрямку перекладу, розрізнення напрямку перекладу можуть мати принципове значення.

3. Проблема виокремлення та ступеня деталізації лексико-семантичних варіантів лексеми залишається актуальною. Слово саме собою дуже динамічне, і деякі значення творяться спонтанно шляхом метафоризації, метонімії. Для перекладачів існує ризик мимовільного перенесення такого значення на іноземну мову. Це помітно, зокрема, у назвах ігор, коли в різних мовах на позначення ролей та уявних предметів використовуються різні образи: "зіпсований телефон" – "teléfono descompuesto, teléfono escarchado"; "грати у дочки-матері" – "jugar a las familias"; "у сищиків-розбійників" – "a policías y ladrones". Розглянемо ще один приклад. В іспанській мові "hierro" може метонімічно позначати будь-який предмет з заліза: "*Un motorista que circulaba por la calle Princesa también resultó herido leve al ser golpeado por un hierro que arrastró el viento, según señaló el Samur. El herido fue trasladado al Clínico*" (газета El Mundo, 07/02/1996).

Прикметно й те, що цей лексико-семантичний варіант не фігурує ані в іспансько-українському словнику за ред. В. Бусела, ані навіть у тлумачному словнику Іспанської королівської академії. А цей відтінок значення важливий, адже для нас іменник "залізо" позначає речовину, а не предмет з заліза, в той час як існує розмовний іменник "залізняка". Аналогічну важливою виявляється

розрізнення сем "предмет" – "вміст предмету" для іменника "ложка", що залежно від наявності першого чи другого семантичного компонента в іспанській мові позначатиметься термінами "cuchara" і "cucharada" відповідно. Важко заздалегідь перебачити, які взагалі семи можуть виявитися за певних обставин релевантними. Відтак, коли ми кажемо "книга", можливо, при перекладі на якісь мови варто розрізняти "книга як предмет" та "книга як джерело знань"; "книга друкована"; "книга, в якій передбачені записи", тому потрібен певний спільний знаменник та розумна межа для виокремлення значень слова. Іспанський учений, лексикограф світової величини Х. Касарес зазначає: "розрізнення на галузі, підгалузі і гілочки, доведений до крайнощів, серйозно погіршує загальну картину, хоча, з іншого боку, ліпше висвітлює генеалогію кожного лексико-семантичного варіанта. Натомість, недоліком надмірного узагальнення, зокрема, для словника цитат, змушує відмовитися від багатьох з них, часто блискучих, щоб жодним чином їх не змішати недоладно з іншими і не позбавити ілюстративної сили, поза тим, не дозволяє спостерігати нещодавні процеси виокремлення нових значень слова. Тому недоречно встановлювати якісь правила на більшість можливих випадків, тож, маємо задовольнятися хіба що деякими емпіричними принципами, що слугуватимуть загальним орієнтиром" [10 с. 57-58]. Наприклад, тлумачний словник іспанської мови *Clave* містить 9 значень іменника "maestro", в той час як тлумачний словник Іспанської королівської академії йому приписує 24 лексико-семантичні варіанти. Це в жодному разі не означає, що словник *Clave* не достатньо повний. Справа в тому, що ступені деталізації значення слова можуть бути різними. І поки що не відомо, наскільки словники можуть бути детальними. Хоча були спроби знайти якусь золоту середину.

П.Н. Денисов стверджує, що "природно" слову мати 7 лексико-семантичних варіантів, оскільки оперативна пам'ять людини здатна опрацьовувати 7 ± 2 одиниці одночасно [3, с. 16]. Одним з викликів для сучасної лексикографії є, безперечно, створення списку або каталогу лексико-

семантичних варіантів (або, як їх часто називають, "смислів", "сем", "семантичних множників", згідно з Ю. Карауловим [6]). Створення списку всіх лексико-семантичних варіантів без прив'язки до певної мови є мрією будь-якого лексикографа, адже такий список став би матемовою або навіть мовою-посередником для машинного перекладу. Щонайменше, цей список можна було б використати для створення багатомовного універсального словника. Тоді кожній лексемі можна було б приписати одне або, найчастіше, декілька значень, а це в свою чергу дозволило б усунути двозначність усіх слів у тексті та здійснювати переклад.

Ще одне питання, яке варте розв'язання, – чи можуть ці значення мати універсальний характер, чи вони універсальні тільки частково, в той час як деякі неминуче марковані культурою мовця. Як зазначає Ю. Марчук, укладачі словників виходять з того, що у людства одне й те саме коріння, природа органів людського тіла та інтелекту в усіх народів, саме тому між лексикою та граматикую різних мов чимало схожих рис. [7, с. 197]. Якби можливо було описати за допомогою числового або іншого нелінгвістичного коду усі можливі змісти, лексикографи світу могли б пов'язати лексику своєї мови з цим кодом, відтак, стало б набагато легше опрацьовувати спілкування людини з роботехнікою або здійснювати автоматизований, машинний переклад, укладати багатомовні словники. Щось подібне вже спостерігається у термінологічних системах, які розробляються міжнародними організаціями, як наприклад, у Міжнародній Класифікації Хвороб ВООЗ:

- M41   Escoliosis**
- M41.0   Escoliosis idiopática infantil
- M41.1   Escoliosis idiopática juvenil
- M41.2   Otras escoliosis idiopáticas
- M41.3   Escoliosis toracogénica
- M41.4   Escoliosis neuromuscular
- M41.5   Otras escoliosis secundarias
- M41.8   Otras formas de escoliosis

M41.9 Escoliosis, no especificada [9]

(M41.0)	Дитячий ідіопатичний сколіоз
(M41.1)	Ювенільний ідіопатичний сколіоз
(M41.2)	Інший ідіопатичний сколіоз
(M41.3)	Торакогенний сколіоз
(M41.4)	Нервово-м'язовий сколіоз
(M41.5)	Інший вторинний сколіоз
(M41.8)	Інші форми сколіозу
(M41.9)	Сколіоз, не уточнений [7]

Ця ідея, дуже продуктивна для терміносистем, виявляється неприйнятною для опису лексики загального вжитку. Тим не менш, деякі розвідки в цій галузі виявилися доволі перспективними і заслуговують на згадку. Н. Добріч в 2010 році розробив систему тегів для морфологічних рис, семантичних і синтаксичних характеристик, а також для супровідних елементів. З-поміж релевантних семантичних характеристик дослідник виокремлює такі: 'людина', 'тварина', 'конкретна', 'машина', 'місце', 'кількість' [11, с. 100]. Для ілюстрації використання цих сем під час зняття двозначності розглянемо приклад. Іменник "toros" в іспанській мові може позначати сукупність тварин, хоча у множині він також метонімічно позначає "кориду", "бій биків", на відміну від української та інших мов. Відтак, відсутність/наявність тегу <animal> допомогло б знімати двозначність і правильно перекладати форму "toros". Один з класиків світового масштабу в галузі лексичної семантики Ю.Д. Апресян пропонує значно більш деталізовану класифікацію, зокрема, 32 розряди для іменників, 15 для дієслів, 23 для прикметників [1, с. 132]. Релевантні для іменників семи в його праці представлені двочленними антиноміями: "дія – суб'єкт дії", "стан – причина стану", "властивість – суб'єкт властивості", "дія – об'єкт дії", "дія – результат дії" тощо [1, с. 132]. Усі ці категорії не дозволяють розрізняти лексеми в рамках однієї семантичної групи, однак часто дозволяють знімати двозначність. Подекуди найліпшим засобом тлумачення лексико-семантичного варіанта конкретного іменника є ілюстрація.

Х. Касарес у своїй праці "Вступ до сучасної лексикографії" виокремлює п'ять критеріїв розрізнення лексико-семантичних варіантів слова:

1) "коли у словникової одинці було два або більше значення в мові, з якої вона походить, якщо вони більш або менш явно перейшли до мови-спадкоємця" [10, с. 64];

2) "коли словникова одиниця з великим логічним екстенсіоналом набуває значення з меншим або більшим екстенсіоналом та ширшим інтенсіоналом" [10, с. 64], що зараз відповідає гіпонімічним та гіперонімічним замінам. Наприклад, шляхом деонімізації ми використовуємо іменник "ксерокс", на відміну від носіїв іспанської мови, а останні, в свою чергу, на позначення паперової хусточки використовують іменник "cleanex".

3) "коли випадкове вживання стає узуальним" [10, с. 64];

4) Зазвичай, переносні значення, на думку лексикографа, не мають розглядатися як окремі лексико-семантичні варіанти [10, с. 65]; на наш погляд, третій пункт уточнює: коли спорадичні переносні значення не стали узуальними.

5) "у випадках збагачення значення шляхом позначення додаткового денотата" ("buque acorazado" = "acorazado" subst.), в цьому випадку необхідно переконатися, що цей семантичний процес відбувся повністю, інакше нове значення виявиться хибним" [10, с. 65].

Сам автор підсумовує: "Вищезгадані рекомендації, які, звичайно, не мають вичерпний характер, не слід сприймати як догматичні вказівки, покликані розв'язати проблеми, що *a priori* різноманітні і складні, однак так чи інакше пов'язані на практиці з розподілом словникової статті на більше чи менше лексико-семантичних варіантів. Вони можуть хіба що інколи вказати деякі загальні тенденції, як уникати суб'єктивних моментів розподілу, які під час розподілу значення неминучі, і могли б призвести лексикографа до крайнощів надмірного перенасичення одного значення або ж, навпаки, його надмірного розчленування" [10, с. 66-67].

Таким чином, двомовні перекладні словники не виступають основним лексикографічним знаряддям перекладачів-професіоналів з огляду на низку недоліків: неврахування розбіжностей інтенціоналу та екстенціоналу вихідної та цільової лексем, відсутність прив'язки до метамовної репрезентації денотата (ілюстрації або коду). Поза тим, не враховано суттєві нюанси лексико-семантичних варіантів вихідної лексеми, переклад для яких відрізнятимуться в цільовій мові. Шляхами розв'язання цих проблем може й має стати збагачення словників словосполученнями, і не лише сталими, а й практично можливими біграмами, триграмами, n-грамами, інтеграція словників з міжнародними термінологічними базами даних, класифікаціями, поєднання словника з двомовними паралельними корпусами текстів з зазначенням джерела оригінального та цільового текстів, використання паралельних корпусів як у напрямку перекладу, так і в зворотному напрямку, зокрема, для пошуку відповідників безеквівалентних лексем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1995. – 367 с.
2. Гак В.Г. О разных типах двуязычных словарей / В.Г. Гак // Тетради переводчика. – М., 1964 – Вып. 2. – С. 71-78.
3. Денисов П.Н. Полисемия и классификация лексики / П.Н. Денисов // Словарные категории. – М., Наука, 1988. – С. 15-23.
4. Іспансько-український, українсько-іспанський словник / за ред. В. Бусела. – К.-Ірпінь: Перун, 2013.
5. Калустова О.М. Відтворення частки же при перекладі іспанською як методологічна проблема // Проблеми семантики слова, речення та тексту. Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 130-135.
6. Караулов Ю.Н. Частотный словарь семантических множителей русского языка. – М., 1980. – 280 с.
7. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика. Учебное пособие. – М., 2006 – 317 с.
8. Міжнародна класифікація хвороб. – [Електронний документ]. Режим доступу: МКХ-10 <https://mkh10.com.ua/>
9. Фокін С.Б. Іспанські відповідники прислівника “довго”: перекладознавчий та лексикографічний аспекти / С.Б. Фокін // Мовні і концептуальні картини світу. – К., – 2010 – Вип. 31. Том. – С. 172-177.
10. Casares, J. Introducción a la lexicografía moderna / J. Casares. – Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1950. – 354 p.
11. Clasificación Internacional de las Enfermedades, ICD-10 – [Електронний

документ]. Режим доступа: <http://www.iqb.es/patologia/toc01.htm> 12. Diccionario Clave – [Электронный документ]. Режим доступа: <http://clave.smdiccionarios.com/app.php> 13. Dobrić N. Word Sense Disambiguation Using ID Tags – Identifying Meaning in Polysemous Words in English // The 29th International Conference on Lexis and Grammar/LGC, –2010. – 97-105. 14. DRAE [Diccionario De La Real Academia Española. – [Электронный документ]. Режим доступа: <http://www.rae.es/rae.html> 15. Martí Antonín M., Fernández Monraveta A. & Vázquez García G. Lexicografía computacional y semántica – Barcelona: Ediciones de la Universidad de Barcelona, 2003. – 163 p.

**Fokin S.B., AP, PhD,
Kyiv Taras Shevchenko University**

BILINGUAL DICTIONARIES: REASONS OF DEFICIENCY AND PERSPECTIVES OF OPTIMIZATION

Main reasons of bilingual dictionaries deficiencies are considered: divergence between extension and intension of lexemes in two different languages, non-equivalence lexemes, as well as theoretical inexhaustibility of lexeme entries. The ways of optimization include the extension of lemmas to lose word combinations, inclusion of illustrations, integration of dictionaries with terminological cards and metalinguistic description.

Key words: *bilingual lexicography, entry, interlingual equivalence.*

**Фокин С.Б., доц., к.филол.н.,
КНУ имени Тараса Шевченко**

ДВУЯЗЫЧНЫЕ ПЕРЕВОДНЫЕ СЛОВАРИ: ПРИЧИНЫ НЕСОВЕРШЕНСТВА И ПРИЧИНЫ ОПТИМИЗАЦИИ

Рассмотрены основные причины недочетов двуязычных переводных словарей: различия в интенционале и экстенционале разноязычных лексем, наличие безэквивалентных лексических единиц, теоретическая неисчерпаемость лексико-семантических вариантов слова. Предполагаемые способы оптимизации: расширение леммы слова до свободных словосочетаний, привлечение иллюстраций, интеграция словарей с терминологическими карточками и металингвистическим описанием.

Ключевые слова: *двуязычная переводная лексикография, лексико-семантический вариант, межъязыковая эквивалентность.*

Стаття надійшла до редакції 05.04.17 р.